

PROGRAMSKE I ORGANIZACIJSKE REFORME VJERSKO-OBRAZOVNOG SISTEMA IZ U 20. STOLJEĆU

Historijski pregled i analiza programskih i organizacijskih reformi vjersko-obrazovnih institucija i vjersko-obrazovnog sistema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću.

Uzroci, potrebe, povijesne prilike, kvalitet, dometi i učinci

Dr. Ismet BUŠATLIĆ

Povijest općega islamskoga obrazovanja u Bosni možemo pratiti od trenutka uspostavljanja prvoga džemata i prve džamije (u tvrđavi Hodidjed, prije 1455. godine) i utemeljenja prve tekije (Isa-begova zavija na Bembaši, prije 1462. godine), a njegov sistematski i od izgradnje prve osnovne (Ajas-begova muallimhana, prije 1478. godine) i osnivanja prve srednje škole (Firuz-begova medresa, prije 1512. godine) u drugoj polovini XV vijeka.

U XVI vijeku ovim obrazovnim institucijama priključit će se škole tipa buk'a medresa, darulhadisa, darul-kur'ana i hanikaha, te škole kaligrafije, posebne katedre za opća predavanja (ders-i amm) i izučavanje određenih disciplina (npr. astronomije i matematike i sl.) i/ili, čak, pojedinih djela (Mesnevija, Kitabuš-šifa' i dr.). Od tada možemo govoriti o široko rasprostranjenom, masovnom, slojevitom i usmjerenom obrazovanju u ovim prosvjetnim ustanovama.

Medrese u Bosni i Hercegovini bile su umnogome nasljednice nizamijja-medresa i sistema obrazovanja koji su razvili Turci Seldžuci.

Stotine imama, hatiba i muallima, desetine šejhova, vaiza i muderrisa bili su direktno uključeni u ovaj obrazovni proces. Njihovo enciklopedijsko znanje, internacionalno iskustvo i oprobana metodologija rada stajali su pred mladim talentima kojima Bosna (i Hercegovina) nikada nije oskudijevala.

Radilo se na način kojemu se i danas pokušava približiti: sa reduciranim grupama (halke) na svim nivoima, u tandemu učitelj i demonstrator (muallim-halifa/kalfa), profesor i asistent (muderris-mu'id), u monumentalnim građevinama i reprezentativnim prostorima.

Bogate fondacije (samostalni vakufi) obezbjeđivale su: visoke naknade prosvjetnim radnicima za njihov rad, stimulativne nagrade učenicima za njihov trud, a studentima još prestižan smještaj, kvalitetnu ishranu i pristojan džeparac.

Dužina školovanja zavisila je od uspjeha svakog učenika i studenta: nadareni i marljivi mogli su u nastavi napredovati brže, a prosječni i lijeni, ako su htjeli završiti školu, morali su ostati duže.

Diploma (idžazetnama), koju su dobivali na kraju, važila je na cijelom prostoru islamskoga

svijeta, bez obzira na političke granice, mezhebske razlike i bez nostrifikacije.

UZROCI I POTREBE

Kako ovdje u Bosni, kao i svugdje na dunjaluku, "zeman gradi i zeman razgrađuje", ma kako nešto solidno sazđano bilo i ma koliko dugo nešto trajalo, nakon "trista godina", na pragu XIX vijeka i sistem islamskoga obrazovanja u Bosni (i Hercegovini) počeo je da vidljivo popušta. Sve ono što je stajalo iza njega, što ga je činilo i bitno određivalo oslabilo je, potrošilo se, izbljedilo. Novu snagu i novi poticaj nije imalo odakle dobiti. Čak ni iz samoga Stambola, nekadašnjeg centra dunjalučke moći, budući da Osmansko carstvo nije više bilo svjetska sila na tri kontinenta već "bolesnik na Bosforu" kome su vitalni organi zakazivali i otkazivali. Reformske mjere ozdravljenja (tanzimati hajrije) samo su produžavale agoniju, jer nisu pravilno shvaćene ni u samome centru, ni dosljedno primijenjivane na terenu, a ni rado primane u narodu.

Islamskom obrazovnom sistemu u Bosni (i Hercegovini) dodate su tada ruždije - prve državne svjetovne škole podizane troškom vilajetske uprave iz prihoda takozvanog "mearif-sanduka" (prosvjetnog fonda) i prilozima mjesnog stanovništva, a u Sarajevu još Darul-muallimin, vojna i zanatska škola. Time je pitanje vjerskih škola, svjesno ili ne, ostalo po strani.

Svijest o potrebama programskih i organizacijskih reformi islamskih obrazovnih institucija pojedinačno, i čitavoga sistema u cjelini javljat će se postepeno i sporadično sve od prvih godina prisustva austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini.

POVIJESNE PRILIKE

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine stavila je Bošnjake pred mnogobrojne dileme koje su se kretale u rasponu između muhadžirluka i evropeizacije. To se odrazilo i na rad odgojno-obrazovnih institucija u kojima oprezna i nepovjerljiva ulema okrenuta Istanbulu pokušava zadržati zatečeno stanje, a svjetovna

inteligencija sasvim okrenuta Beču i ne pokazuje interes za njihovu sudbinu. Entuzijizam pojedinaca nije mogao učiniti mnogo na njihovoj prilagodbi i transformaciji.

Da bi pokrenula reformiranje muslimanskoga školstva Austro-Ugarska je požurila sa uspostavljanjem samostalne islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Za prvog reisul-ulemu izabran je Mustafa Hilmi Omerović - Omić, dotadašnji sarajevski muftija i prvi muderis Gazi Husrevbegove medrese. Tokom cijelog austrougarskog perioda trajala je bezuspješna borba oko reforme ove i drugih medresa u Bosni i Hercegovini.

Diktat austrougarskih vlasti u vakufsko-mearifskim poslovima doveo je do pokreta muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u okviru koje se nametalo i pitanje kakav "mearif" treba Bošnjacima, a kakav želi finansirati austrougarska vlast. Austrougarske vlasti su od početka izdržavanje medresa (kojih je tada bilo četrdesetak) uslovljavale promjenama u programu uvođenjem tzv. svjetovnih predmeta, a ovo opet direktnim uplitanjem u upravu ovim zavodima, pa su se prilike u medresama za vrijeme trajanja pokreta još i pogoršale.

Iako je pokret u svojoj drugoj fazi (1905.-1909.) uspio da prisili austrougarske vlasti da donesu Statut za autonomnu upravu vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini (1909.g.) nezatno je uticao na reformu medresa, jer su pitanje njihovoga uređenja potisnuli neki drugi zahtjevi.

Da bi indirektno utjecala na preobražaj medresa, austrougarska je vlast olakšavala otvaranje novih škola koje će parirati medresama (Šerijatska sudačka škola 1887. i Darul-muallimin 1891. godine). One su trebale poslužiti kao uzor za reformu cjelokupnog sistema islamskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

Dvije islamske prosvjetne ankete održane 1910.-1912. godine rezultirale su nepomirljivim stavovima onih koji su bili za zadržavanje staroga programa i predmeta kao u Turskoj, uz uvođenje samo nekih svjetovnih predmeta u nižim razredima medresa, jer se svjetovno obrazovanje može dopuniti i na nekoj narodnoj školi, i drugih koji su zahtijevali radikalnije promjene u cjelokupnom sistemu islamskoga obrazovanja. Takvu praksu

susrećemo na relaciji Gazi Husrev-begova medresa/Darul-muallimin u Sarajevu i medrese/ruždije u drugim mjestima.

U takvim prilikama dočekale su medrese Prvi svjetski rat, koji nije prošao bez odraza na njihov rad i stanje, pa je u decembru 1921. godine organizirana još jedna islamska prosvjetna anketa.

Pored svih napora koji su učinjeni na preuređenju medresa, dio ovih škola ostao je "staroga kova" i postajao još gori nego što je prije bio. U ove medrese dolazili su mladići bez osnovnih škola, sa 16-18 godina i u njima ostajali 3-4 godine, samo da izbjegnu vojnu obavezu, ali bi se potom vratili u svoje mjesto sa bijelom krpom oko fesa kao "mula Omer" ili "mula Hasan".

Vakufska direkcija i Saborski odbor optuživani su u javnosti da "ne pokazuju dovoljno razumijevanja za održavanje i unapređenje ovih medresa, nego da stalno pokreću pitanje o spajanju i dokidanju ovih medresa iz finansijskih razloga" ističući "da se izdaci za izdržavanje medresa svake godine rapidno povećavaju tako, da će u skoro vrijeme premašiti finansijske mogućnosti Islamske vjerske zajednice".

Kako je samo Gazi Husrev-begova medresa dobila Pravilnik 1925. godine, kojim se uređuje pitanje njenog nastavnog plana i programa, Ulema-medžlis je u 1932. godini propisao nastavni plan i program i za druge medrese, koji se trebao realizirati kroz petogodišnje školovanje. Ovaj nastavni plan i program nije ostvarivan u pojedinim medresama zbog nedostatka kvalifikovanoga kadra i pomanjkanja materijalnih sredstava. Manjkavost ovog nastavnog plana i programa bila je u nedovoljnoj zastupljenosti svjetovnih predmeta, te se svršenicima ovih medresa nisu mogli upisati u Gazi Husrev-begovu medresu, a ni u druge stručne škole.

Ustavom Islamske zajednice iz 1936. godine propisano je da se uređenje Gazi Husrev-begove medrese, nižih (okružnih) medresa i početnih (sreskih) medresa treba regulirati posebnim uredbama.

U mjesecu julu 1938. godine, prije nego što su propisane i donesene uredbe o medresama, Ulema-medžlis je zaključio da se u svim okružnim mjestima (Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Bihać, Travnik i Mostar) otvore niže okružne medrese u

kojima će se nastava u cijelosti izvoditi kao u nižem tečaju Gazi Husrev-begove medrese.

Isti nastavni plan i program primijenjen je i na Žensku medresu (osnovana 1932. godine). Osim toga, zaključeno je da se svjetovni predmeti u ovim medresama, kao i u nižem tečaju Gazi Husrev-begove medrese izučavaju prema nastavnom planu i programu koji je propisan za realne gimnazije. Tako se od početka školske 1938/39. godine u svim medresama počelo raditi po jednoobraznom nastavnom planu i programu.

U drugoj polovini 1938. godine pripremljeni su nacrti uredbi i Gazi Husrev-begovoj i nižim medresama uz saradnju nastavnih vijeća medresa. Ove uredbe usvojio je Vakufski sabor na svome redovnom zasjedanju početkom aprila 1939. godine.

Uredbom o nižim medresama ove su podijeljene u dva tečaja: *niži* u kome su učenici dobivali opću spremu da bi mogli preći u viši tečaj Gazi Husrev-begove medrese i u *produženi* dvogodišnji tečaj u kome su se izučavali uglavnom vjerski predmeti da bi se učenici osposobili za vršenje imamske, muallimske i drugih službi.

Istom Uredbom predviđeno je da se uz niže medrese osnivaju i ekonomije kao uzorna poljoprivredna dobra, na kojima bi učenici, naročito za ljetnih ferija, dobivali praktičnu obuku iz raznih grana poljoprivrede. Ova odredba unesena je radi toga, da bi se kod izdržavanja medresa što više rasteretio vakuf, a izdržavanje medresa prenijelo postepeno na same medrese.

Jednom odredbom pomenute Uredbe predviđeno je da se Ženska medresa može preurediti u punu osmorazrednu stručnu školu. Oslanjajući se na nju, Ulema-medžlis je 1940. godine donio takvu odluku koja je stupila na snagu početkom školske 1940/41. godine, a škola dobila novi službeni naziv Gazi Husrev-begova ženska medresa.

Odlukom banskih vlasti u Zagrebu odobreno je svršenicima nižeg tečaja okružnih i Gazi Husrev-begovih medresa da mogu nastaviti školovanje u učiteljskoj školi.

Što se tiče Gazi Husrev-begove (muške) medrese vrijedi napomenuti da je ona još 1933. godine bila podignuta na stepen pune srednje stručne škole od strane Ministarstva prosvjete, ali

njenim svršenicama nije bio dozvoljen upis na fakultete u zemlji, te su neki od njih svoje dalje školovanje nastavljali u Egiptu.

Osnivanjem Više islamske šerijatsko-teološke škole u Sarajevu to im je omogućeno u ovoj instituciji pod uslovom da iz maternjeg jezika imaju odličan ili bar vrlo dobar uspjeh. Odlukom Ministarstva nastave tzv. Nezavisne Države Hrvatske, kasnije im je dozvoljen upis na Pravni i Filozofski fakultet u Zagrebu.

KVALITET, DOMETI I UČINCI

Brzi povijesni tokovi dvadesetoga vijeka nanosili su Bošnjacima nove društvene, političke, ekonomske, socijalne, kulturne i ine prilike mnogo brže i snažnije nego što su oni stizali da se za njih pravovremeno pripreme, sa njima realno suoče, prema njima pravilno odrede i u njima u potpunosti snađu. Svaka od tri povijesne realnosti sa kojima su se suočavali u prvoj polovini XX vijeka imala je bar po dva različita perioda koji su svaki na svoj način u određenoj mjeri uslovljavali njihov vjerski život općenito i obrazovanje posebno. Austrougarski period (vrijeme okupacije/vrijeme aneksije), period između svjetskih ratova (KSHS/Kraljevina Jugoslavija) i period poslije Drugog svjetskog rata (FNRJ/SFRJ) bitno su određivali mogućnosti, forme i sistem islamskoga obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Ratni periodi posebno. Stoga, posmatrane izvan tih povijesnih okvira provedene reforme nije moguće pravilno shvatiti ni primjereno vrednovati, a ni o njima pravedno suditi.

Mnogobrojne razloge neuspjeha nalazimo i u teškom materijalnom stanju, pomanjkanju svijesti, jedinstva, jasnih strateških ciljeva i prisustvu sijaset drugih ograničavajućih faktora.

Uz sve poteškoće na koje se prilikom provođenja programskih i organizacijskih reformi islamskih obrazovnih institucija i sistema u Bosni i Hercegovini nailazilo, te prepreke koje su im u prvih pet decenija dvadesetoga vijeka na putu stajale, određeni kvalitet, makar i ograničeni domet i sasvim skroman učinak ne može im se zanijekati, mada se češće i više radilo o nužnim adaptacijama na nove uslove i prilike, nego o korjenitim i

sveobuhvatnim promjenama u skladu sa savremenim potrebama i jasnim vizijama. Te pozitivne promjene prisutne su u izgradnji novih i adaptaciji starih objekata, proširenju, razuđenosti i rangiranju obrazovnih ustanova, te kvalitetu njihovih svršenika. Njihovim učinkom niko nije bio u potpunosti zadovoljan, ni oni koji su ih glasno zagovarali, ni oni koji su ih nevoljko i nedosljedno provodili i pogotovo ne oni koji su od njih previše očekivali.

Naš zaključak danas kao i Hamdije Mulića prije sedamdeset i sedam godina mogao bi biti isti: "Problem unapređenja vjerske nastave i njenog vaspitnog uticaja u nas, još je uvijek jedno od najznačajnijih i najozbiljnijih pitanja. Doduše - napominje on - o tome se predmetu kod nas prilično raspravljalo i pisalo, pozvani i nepozvani pokušavali su da nešto o tome progovore."

Pozvani ili ne, mi danas isto pitanje imamo pred sobom.

LITERATURA:

¹Anonim, "Islah-imekatibi hakkinde", *Vatan*, II/1885, 17, 2-3

²Anonim, "Vilayetimiz'de terek-i mearif-i islamiyye", *Vatan*, IX/1892, 380, 2-3 *Podizanje i reforma muslimanskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

³Anonim, "Islah-i mektebimiz için bir te_ebbusat-i hayriyye" (Inicijative o reformi naših mekteba), *Vatan*, X/1893, 469, 1-2.

⁴Anonim, "Izmjene nastavnog plana u Daru-l-mualliminu i Ruždiji", *Bosansko-hercegovački glasnik*, (Sarajevo), I/1906, 9, 4.

⁵Anonim, "Reorganizacija mekteba i medresa", *Gajret*, III/1910, 12, 189.

⁶Anonim, "Reorganizacija naših medresa i mekteba", *Musavat*, V/1910, 97, 2, 104, 102. *Sadašnji program i analiza postojećeg.

⁷Anonim, "Osvrt na reformski pokret naše vjerske nastave", *Musavat*, VI/1911, 4, 3; 5, 2; 6, 3-4; 7, 2; 8, 2.

⁸Anonim, "(Deveta) IX sjednica islamske prosvjetne ankete", *Musavat*, VI/1911, 15, 1-2; 16, 2; 17, 2. *Izveštaj sa pomenute sjednice.

⁹Anonim, "Vjersko-prosvjetna reforma", *Musavat*, VI/1911, 20, 1-2; 21, 1. * Osvrt na provođenje plana u muslimanskom školstvu.

¹⁰Anonim, "Uoči jedne tužne godišnjice", *Musavat*, VI/1911, 36, 1-2; 37, 1; 38, 1; 39, 1; 40, 1-2. *Osvrt na provedene reforme nastavnog plana u muslimanskom školstvu, pisan povodom godišnjice njenog izvođenja.

¹¹ Anonim, "Glavni zaključci islamske prosvjetne ankete", *Muallim*, II/1912, 5, 65. *Reforma početne nastave.

¹² Anonim, "Prepiska Vakufsko-mearifskog saborskog odbora sa Ulema-medžlisom u stvari reforme naših prosvjetnih zavoda", *Misbah*, I/1913, 14-15, 155.

¹³ Anonim, "Program Ulema-medžlisa za reformirani Daru-l-muallimin", *Misbah*, I/1913, 18-19, 139.

¹⁴ Anonim, "Ostvarena reforma medresa i Daru-l-muallimina", *Misbah*, I/1913, 20-21, 160-164.

¹⁵ Anonim, "Ko je kriv pa su naše medrese i sada u starom halu", *Muallim*, III/1913, 8, 127-129.

¹⁶ Anonim, "Reforma mekteba, medresa i Daru-l-muallimina", *Muallim*, III/1913, 9-10, 151-154.

¹⁷ Anonim, "Reforma srednje vjerske nastave (medrese) u granicama bivše Bosne i Hercegovine", *Gajret*, XIII/1932, 18, 294-296.

¹⁸ Anonim, "Uređenje medresa", *El-Hidaje*, II/1937-38, 4, 56-57.

¹⁹ Uredba o nižim medresama, Sarajevo, 1939, 37+(3) str.

²⁰ Uredba o mektebima, Sarajevo, 1939, 25+(3) str.

²¹ Uredba o Gazi Husrevbegovoj medresi, Sarajevo, 1939, 33+(3) str.

²² Ajanović, Mustafa, "Najveće potrebe i nedostaci naših vjerskih škola", *Gajret* (Kalendar), 1941, 230-252.

²³ Arnautović, Šerif, "Vakufska uprava i reforma medresa i mekteba", *Misbah*, I/1913, 14-15, 111-112.

²⁴ Bašić, Salih Safvet, "Mekatibi ve medarisimiz tezezbubhali münasebetile", *Misbah*, I/1913, 12, 92-94. * O kaotičnom položaju u mektebima i medresama.

²⁵ Bešir, "Nekoliko o zaključcima prosvjetne ankete u pogledu reformi naše početne nastave", *Gajret*, IV/1911, 9, 134-136; 10, 147-149; 11, 163-164.

²⁶ Bogičević, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX st. do kraja austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo, 1975, 313+19 str.

²⁷ Borić, Omer, "O reformi naše početne vjerske nastave", *Novi Behar*, IX/1935-36, 22-23, 313.

²⁸ - - -, "Još o reformi naše vjerske početne nastave", *Novi Behar*, X/1936-37, 6-9, 75-78.

²⁹ Brdar, Mensur, "Reforme osnovnog muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini u svjetlu tri prosvjetne ankete (1910-1922)", *Islamska misao*, VII/1985, 83, 21-27; VIII/1986, 85-86, 20-23.

³⁰ - - -, "Islamsko obrazovanje danas gorke pilule istine", *Preporod*, XX/1989, 21/461, 3.

³¹ Bukvica, Abdulah, "Pitanje uređenja medresa", *El-Hidaje*, II/1938-39, 2-3, 31-34.

³² Čorović, Vladimir, "Muslimanska prosvjetna anketa", *Pregled*, 1912, 1, 24-36.

³³ Ćurić, Hajrudin, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878*, Beograd, 1967.

³⁴ - - -, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo, 1983, 345 str.

³⁵ Dulstuš, Ljuboje, "Školske prilike u Bosni od okupacije do danas", *Školski vjesnik*, I/1894, 1, 10-12; 2, 50-54; 3, 100-106; 4, 155-161; 5, 223-227.

³⁶ Dubravić, Husejn, "Žalosno stanje bosanskih muslimana na prosvjetnom polju", *Novi Behar*, XII/1938-39, 15-19, 169-173.

³⁷ Ferid, M., "Audiatur et altere Pars!", *Gajret*, IV/1911, 12, 184. * O reformi medresa.

³⁸ H. A. "Zašto naše vjersko-prosvjetne ustanove propadaju?", *Islamski svijet*, II/1933, 42, 1-2.

³⁹ Hadžić, Osman Nuri, "O reformi naše nastave", *Behar*, VII/1906-07, 15, 170-173.

⁴⁰ Hadžikadić, Atif, "O muslimanskom školstvu s obzirom na novi vjersko-autonomni statut", *Behar*, X/1909-10, 3, 36-39; 4, 57-58.

⁴¹ Hafiz Sulejman (Šarac?), "Predlog Ulema-i medžlisa o reformi medresa", *Misbah*, I/1913, 14-15, str.113.

⁴² Hakki, "Rad prosvjetne ankete", *Muallim*, I/1911, 8, 127-135; 9, 143-150. * Reforma početne islamske nastave.

⁴³ Handžić, Mehmed, "Povodom pisanja o reformi naše početne nastave", *Novi Behar*, X/1936-37, 6-9, 74-75.

⁴⁴ Ibrulj, m., "Reforma srednje vjerske nastave", *Islamski svijet*, I/1932, 8, 3.

⁴⁵ Karamehmedović, Hamdija, *Zapispnici sjednica Islamske prosvjetne ankete*, Sarajevo, 1911, 171 str.

⁴⁶ - - -, "Prosvjetna politika", *Vakat*, I/1914, 66, 1.

⁴⁷ Kasumović, Ismet, "Vjersko obrazovanje i vaspitanje u kontekstu novih sistematskih promjena", *Islamska misao*, XIII/1991, 151-152, 80-82.

⁴⁸ Kulenović, Esad, "Saraj mearif-i komisiyon alisine", *Vatan (Rehber)*, II/1884, 8, 3. * Visokoj prosvjetnoj komisiji u Sarajevu - Prijedlozi o načinu obrazovanja.

⁴⁹ - - -, "Mearif hakinde sual-i vakia", *Vatan (Rehber)*, II/1884, 13, 3-4. * Pitanje prosvjete.

⁵⁰ L. A., "Reformiranje medresa" (preveo s turskog M. H.), *Behar*, XI/1910-11, 1, 3-6.

⁵¹ L. M., "Islah-i mekatib ve medresimiz hakkinda", *Vatan*, VIII/1891, 330, 2-4; 331, 2-3; 332, 3; 333, 3. * Reforma mekteba i medresa.

⁵² Mehmedbašić Ahmed, "Istorija medresa, njihov cilj i nastavni program", *Glasnik IVZ*, V/1937, 1, 17-27.

⁵³ Muftić, Hazim, "Pojasevi (halke) i medrese", *Gajret*, IV/1911, 12, 180-182.

⁵⁴ Mulić, Hamdija, *Za reformu naše nastave*, Sarajevo, 1917, 72 str. (Arebica).

⁵⁵ - - -, "Uslovi unapređenja vjerske nastave", *Glasnik IVZ*, I/1933, 1, 22-24.

⁵⁶ - - -, "Je li naša početna vjerska nastava na pravome putu?", *Novi Behar*, IX/1935-36, 21, 291-293.

⁵⁷ - - -, "Reforma mekteba", *Gajret*, XX/1939, 2, 22-23.

⁵⁸ Neimarlija, Hilmo, "Kako unaprijediti rad medrese?", *Glasnik VIS-a*, XLI/1978, 2, 172-177.

⁵⁹ O., "Nešto o reformi naših mekteba", *Musavat*, VI/1911, 54, 3-4.

⁶⁰ Omerović, Kasim, "Uređenje medresa", *El-Hidaje*, II/1937-38, 4, 56-57.

⁶¹ Ožalošćeni (pseudonim), "Neko ovako neko onako", *Behar*, VII/1906-07, 23, 91.

⁶² Pandža, Muhamed, "O uređenju medresa i uslovima za njihov opstanak i razvoj", *El-Hidaje*, IV/1940-41, 12, 277-281.

⁶³ Prohić, Ali Riza, "O našoj vjerskoj nastavi", *Gajrert*, 1925, 150-151.

⁶⁴ Rebac, Hasan, "Vjersko-prosvjetni problem muslimana u našoj državi", *Prosvjetni glasnik*, (Beograd), 1932.

⁶⁵ Sarajlić, Šemsudin, "Nastava u muslimanskim školama u Bosni s obzirom na Istok", *Školski vjesnik*, XVI/1907, 448-452; 517-522; 609-614; 761-776.

⁶⁶ Topčić, Hašim, "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat*, VI/1911, 5, 1; 6, 3-4; 7, 3.

⁶⁷ Vehabović, Abdulah, "Ulema medžlis i pitanje preuređenja medresa", *Islamski svijet*, II/1933, 52, 1; 53, 1; 54, 1; 55, 1.

⁶⁸ *Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, Sarajevo (Ulema medžlis), 1911, Knj. I-II. (Arebica).

⁶⁹ *Zapisnici: Sjednice islamskih prosvjetnih anketa održanih koncem decembra 1921. i januara 1922. godine. O početnoj nastavi, te nastavi u Kotarskoj i Višoj medresi*. Sarajevo, 1922.

m